Buğda, Alimcan (2018). Klasik Uygur Edebiyatının Son Halkalarından Hüseyinhan Tecellî, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2018/12, s. 27-39.

KLASİK UYGUR EDEBİYATININ SON HALKALARINDAN HÜSEYİNHAN TECELLÎ

Alimcan BUĞDA[*]

Geliş Tarihi: 28.09.2018 ***Kabul Tarihi: 10.11.2018***

Özet

Türk boyları içinde kadim bir uygarlığa sahip olan Uygur Türkleri, İslam öncesi dönemlerde olduğu gibi, İslam Dinini kabul ettikten sonra da Türk ve İslam medeniyetine büyük katkılar sunmuştur. Türkistan coğrafyası Karahanlılar döneminde ilim ve medeniyet merkezi olmuş, Karahanlıların başkenti ve İpek yolu üzerinde bulunan Kaşgar adeta medeniyetin beşiği haline gelmiştir. Bu coğrafyada yetişen pek çok bilim insanları ilim, kültür ve sanat alanlarında pek çok örnek eser ortaya koymuşlardır. Edebiyat alanında da çok sayıda eser kaleme alınmış, çoğu zamanımıza kadar ulaşmıştır. Arap alfabesiyle kaleme alınan eserlerin bir kısmı Çağatay Uygur Türkçesiyle, bir kısmı Arapça olarak, bir kısmı da Farsça yazılmışlardır. Bu gelenek 19. Asrın başlarına kadar devam etmiştir. Bu makalede hayatını ve eserlerini bahis mevzuu ettiğimiz Tecellî, Klasik Uygur Edebiyatının son örneklerinden bir olarak bilinmektedir (Osman 2011: 686). Onun hayatını, yaşadığı çevreyi ve eserlerini anlamaya çalışmak, Klasik Uygur Edebiyatının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak, Doğu Türkistan'ın ilim ve kültürel açıdan gelişim sürecini anlamaya yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tecellî, Uygur, Edebiyat, Kaşgar, Doğu Türkistan.*

CLASSIC ARTS AND END RING FROM UYGUR HUSEYİNKHAN TEJELLİ

Abstract

Uyghur Turks, who have an ancient civilization in Turkish tribes, made great contributions to Turkish and Islamic civilization after accepting the Islamic religion as in the pre-Islamic period. The geography of Turkestan became the center of science and civilization during the Karahanlılar period, and the capital of Karahanlılar and Kashgar on the Silk Road became the cradle of civilization. Many scientists who have grown up in this geography have produced many examples in the fields of science, culture and art. In the field of literature, a great deal of works have been written, and many have reached our times. Some of the works written in Arabic alphabet are written in Chagatai Uighur Turkish, some in Arabic and some in Persian. This tradition continued until the beginning of the 19th century. In this article, Tejellî, which is the subject of betting his life and works, is known as one of the last examples of Classical Uighur Literature (Osman 2011: 686). It will contribute to a better understanding of Classical Uighur Literature and to contribute to understanding the development of science and culture of East Turkestan.

Keywords: *Tejelli, Uygur, Literature, Kashgar, East Türkistan.*

Giriş

Kadim tarihten itibaren Türk kavimleri yaşadıkları coğrafyalarda hayatları boyunca başlarından geçen olayları ağızdan ağza aktarmalarıyla önce sözlü edebiyat oluşmaya başlamış, zaman içinde bu aktarımlar "Oğuz Name", "Alper Tunga" ve "Bozkurt" v.b. gibi

[*] *Dr. Öğretim Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, e-posta: abugda@ksu.edu.tr Orcid: 0000-0002-3190-0146*

isimlerlerle destanlaşarak Türk tarihinin geçmişini konu alan belgeler haline gelerek, zamanımıza kader ulaşmışlardır (Osman, 2011: 2). Bu süreç Türk boyları arasında ilk yerleşik hayata geçen Uygur Türkleri açısından aynı şekilde devam etmiştir. Uygurlar kendilerine özgü Uygur yazısını kullanmaya başlamasıyla dini, tarihi ve edebi alanlarda yazılı eserler vermeye başlamışlar, bunlardan bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.

Karahanlılar hükümdarı Satuk Buğrahan'ın İslamiyet'i devlet dini olarak kabul etmesinden itibaren Uygurlar da bu dinle tanışmaya başlamışlardır. Bununla birlikte Karahanlılar coğrafyasında Arap alfabesiyle geliştirilen "Karahanlı Yazısı" olarak bilinen alfabe yaygınlaşmaya başlamış, Uygurlar da zaman içinde bu yazıya geçerek edebî eserlerini bu alfabeyle vermeye başlamışlardır (Buğra, 1987:168). Karahanlıların İslamiyet'i kabul ettiği ilk devirlerden itibaren geniş Türkistan coğrafyasında, ilim ve kültür alanında büyük ilerlemeler sağlamıştır. Bu coğrafyada yetişen İmam Buharî (810 - 870), İmam Maturidi (?-944), Ebü'l-Berekât Nesefî (1223-1310), Kasânî(-1191) gibi birçok İslam âlimi, Tefsir, Kelam, Hadis, Fıkıh ve başka bilim dallarında eserler kaleme almış ve bu alanda büyük katkılar sunmuşlarıdır. Aynı şekilde Müslüman Uygur Türkleri geçmişten gelen birikimlerine ilave olarak ve İslam dininin inanç ve ahlak anlayışına uygun olarak Müslüman toplulukların birikimlerinden de yararlanarak edebi sahada da büyük eserler kaleme almışlardır. Yusuf Has Hacib (1017-1077), Kaşgarlı Mahmut (1008 -1105), Ahmed Yesevi (1093-1166), Ahmed Yükneki (? - 1180), Mevlana Sekkâkî (? - ?) bu alanın ilk örnekleridir.

Karahanlılar (840-1212) ve Harezmliler (1091-1231) döneminde Türk-İslam Medeniyetinin beşiği haline gelen Türkistan coğrafyası, Moğolların saldırı ve istilalarıyla her alanda olduğu gibi edebiyat alanında da büyük tahribata uğramıştır. Moğol hükümdarı Cengiz Han (1162-1227) ölümünden önce topraklarını oğulları arasında paylaştırmış, bu paylaşmada Türkistan coğrafyasını oğlu Çağatay Han'a vermiştir. Çağatay Hanlığı (1227-1370) döneminde "Moğol Yasası" diye bilinen ve İslam Dini ile uyuşmayan bu yasayı uygulamak için Müslümanlara büyük eziyetler yapılmıştır (Saray, 1998: I, 68). Dinî hayat açısından büyük sıkıntı çeken Uygurlar, edebiyat sahasında ise biraz serbestlik hissetmiş ve bu alanda az da olsa gelişme göstermiştir. Cemal Karışı (1230-1315), Ebu Abdillah Hüseyin Ali Şir Nevaî (1441 – 1501) (XIII-XIV asır) bu dönemde yetişen edebi şahsiyetlerdir (Osman, 2011: 322-325).

Doğu Türkistan'ın Yarkent Şehrini Başkent yapan Saidiye Hanlığı (1514-1678) döneminde bu bölgelerde edebiyat ve sanat alanlarında kayda değer ilerlemeler meydana gelmiştir. Bu dönemde Kaşgar ve Yarkent gibi bölgelerde medreseler açılmış, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan-Keşmir gibi ülkelerden öğrenciler ilim tahsili için bu bölgeye gelmişlerdir (Azem, 1988: 11-12). Bu dönemde Tarih alanında Muhammed Mirza Haydar (1500-1551) tarafından "Tarihi Reşidî" ve Şair Muhammed Emin Hirketî tarafından ise "Muhabbet Nâme", "Divane-î Gumnam" adlı edebi eserler kaleme alınmıştır. Yine Uygur Türk sanat tarihinde önemli konuma sahip olan ünlü "Uygur 12 Mukâm"ı bu dönemde gelişmiştir (Osman, 2011: 404-451). Saidiye Hanlığı'nın sonuna doğru Apak Hoca lakabıyla bilinen Hidayetullah Hoca, tarikat kisvesiyle Hanlığa karşı isyan bayrağını kaldırmış, akabinde bu olay Apak Hocayı Moğol asıllı gayri Müslim Kalmuklarla işbirliğine sevk etmiştir. Böylece Apak Hoca'nın isyan bayrağı Doğu Türkistan'ı ilk önce Kalmuklar'ın etki alanına ve hâkimiyetine sokmuş, daha sonra da 1757 yılında Doğu Türkistan'ın ilk Çin işgaline götürmüştür (Saray, 1998: I, 85).

Saidiye Hanlığından sonra "Hocalar Devri" (1678-1759) olarak bilinen bir asra yakın bir sürede ise, genellikle iktidar çekişmeleri hâkim olmuş, tarih kaynaklarında "Ak Tağlık (Ak Dağlı)" ve "Kara Tağlık (Kara Dağlı)" olayı diye bilinen hâkimiyet başındaki Hocalar arasında iktidar kavgası baş göstermiştir. Hocalar bu iktidar savaşını neredeyse tarikat içi mezhep savaşına dönüştürmüş, her iki tarafın müntesibi olan kişiler de bu kavganın içine

katılınca Kaşgar Şehri adeta "Kan Gölü"'ne dönmüştür. Diğer taraftan Hocalar'ın hâkimiyet sürdüğü devirde tekke ve mezarlara ilgi çoğalmış, medrese ve hocalar dışlanmış, böylece ilmi ve kültürel birikimler yerle bir olmuş, bu dönem Doğu Türkistan için adeta "ışıksız cehalet asrı" olmuştur (Azem, 1988: 12).

İlk Çin istilası (1759-1865) sonrası Doğu Türkistan'daki sosyal, dinî, ve kültürel alanlarda ara sıra bazı gelişmeler olsa da genellikle vahim bir tablo sergilenmiştir. Bazı kaynaklar o dönemki Qing Hanedanlığının Doğu Türkistan'a atadığı valisi Chao Hui,yi yardım amaçlı olarak geldiğini söylese de askerlerinin masraflarını elde etme gerekçesiyle Uygurlara değişik adlar altındaki aşırı vergi yüklediği, hatta bir şehirden diğer bir şehre akraba ziyaretine giden insanlardan bile vergi aldığını aktarmaktadır. Bu dönemde İnsanların seyahat özgürlüğünü bile engellemesi Çinlilerin geliş amacının iyi niyetli olmadığını göstermiştir (Saray, 1998: I, 111-167). Bu işgal sürecinde Doğu Türkistan halkının Batı Türkistan ve diğer ülke halkılarıyla olan ilişkisi kısıtlanmış, ticaret ve kültür alışverişi zayıflamış, Doğu Türkistan halkı dünyadan tecrit edilmiştir. Öbür taraftan Çin'in bu işgali döneminde Doğu Türkistan'daki var olan eğitim kurumları yasaklanmış, medreseler adeta Çinliler için tercüman yetiştiren bir dil okuluna çevrilmiş, Müslüman halk, çocuklarının geleceğinden endişe duyarak onları medreselere göndermemiş sonunda da halk koyu bir cehalete sürüklenmiştir (Azem, 1988: 12-13).

Bu arada 1860'lı yıllarda Batı Türkistan'da Hokand Valisi olan Yakup Bey (1820-1877) , Doğu Türkistan'a askeri girişimlerde bulunmuş, bunun neticesinde 1867 yılında Doğu Türkistan'da hükümdarlığını ilan etmiştir. Doğu Türkistan Çin istilasından kurtularak istiklaline kavuşmuş, eğitim ve sosyal alanda bazı olumlu gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Fakat Yakup Bey'in 1877 yılında ani bir şekilde öldürülmesi neticesinde Doğu Türkistan tekrar Çin istilasına maruz kalmış, Halk büyük acılar yaşamıştır. (Saray, 1998: I, 128-220).

Bu dönemdeki siyasi kargaşalar, savaşlar ve Çin'in Doğu Türkistan halkı üzerine yürüttüğü insanlık dışı baskılar karşısında halk, çocuklarının ve milletinin geleceğinden endişe duymaya başlamış, imkânı olan bazı kişiler arayış içine girmişlerdir. Halk Doğu Türkistan'daki eğitim kısıtlamalarına karşın, dönemin en ünlü zenginlerinden biri olan Musabay (1809 - 1895) ailesinin maddî katlıları ve Aydın insanların yönlendirmesi ile çocuklarını komşu Müslüman ülkelere ve İslam ilim merkezlerine ilim tahsiline göndermeyi seçmiştir. Araştırma konumuzun konusu olan Hüseyinhan Tecellî'nin babası Kutbuddin Şah ta, bu karışık dönemde yaşamış ve halkına hizmet yolunda çabalamış bir şahsiyetti. Tecellî, babasının dirayetiyle eğitim için değişik ülkelerde bulunmuş ve kendi toprağında kendi halkını cehaletten kurtarmak için büyük çaba göstermiş büyük bir âlim ve ediptir.

1. Hüseyinhan Ekber Tecellî

1.1. Hayatı

Hüseyinhan Ekber b. Kutbuddin Şah Tecellî, 1262 /1848 yılında (Muhemmedî, 2000: 1). Doğu Türkistan'ın Kargalık Nahiyesi Zonglang ilçesi Aybağ Beldesinde bilgili bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Babası Seyyid Kutbuddin Şah, bölgenin tanınmış âlimlerinden biriydi (Hacı, 1984: 1). Tecellî eğitim yaşına geldiğinde, babası onu hac farizası için Mekke'ye götürmüş, Hac'dan sonra ailesi Mekke'de bir müddet kalmış, Tecellî de bu süre zarfında ilk eğitimine Mekke medreselerinde tamamlamıştır. Babası Kutbuddin Şah, oğlu Tecellî'nin ilme olan ilgisini görünce çok sevinmiş ve daha sonra memleketine dönerken güzergâh olarak geldiği Hindistan'ın Delhi Daru'l-Ulûm Medresesi'ne oğlunu yerleştirip kendisi ailesiyle beraber memleketi Doğu Türkistan'a geri dönmüşlerdir. Tecellî Delhi'deki

eğitimini "Mevlevî"[1] unvanı ile tamamlamasının ardından önce İsfahan Daru'l-Funun, daha sonra Kabil Daru'l-Funun medreselerinde yüksek tahsil ve araştırmalarda bulunmuştur. Bu esnada Tecellî'nin zekâ ve ilmî yeteneğini gören döneminin âlimleri ona "Tecellî, Mucelli" unvanı vermişlerdir.[2]

Tecellî din eğitimi için bulunduğu Hindistan'da Alternatif tıp alanında da eğitim almış ve kendisini iyi bir tıp uzmanı olarak yetiştirmiştir. Tecellî eğitimini tamamladıktan sonra Mekke, Medine, Türkiye ve Rusya gibi ülkelerde ticaretle uğraşmıştır. Tecellî anne ve babasıyla Hac farizasını tekrar eda ettikten sonra 1870 yılında Hindistan üzerinden memleketine dönmüştür. Tecellî, ailesiyle beraber Hindistan Keşmir/Ladah güzergâhı üzerinden memleketine dönerken Keşmir'de annesi Celalettin kızı Bibi Gülsüm Hanım'ı kaybetmiştir. (Osman, 2011: 686). Bunun yanı sıra Doğu Türkistan'ın Yarkent bölgesinde bulunan "*Zerefşan Nehri*"ndeki Çatulî geçidinden geçerken, kendisiyle beraber getirdiği değerli eşyaları yanı sıra kitap ve el yazma eserleri su akıntısında kayıp olup gitmiştir. Bu olaya çok üzülen Tecellî, yıllarca bunun azabını çektiğini talebelerine söylemiştir (Rozı, 2003: 38).

Tecellî ve babası, yol dönüşü Yarkent'e akrabalarının yanında konaklamak için birkaç gün kalmıştır. Bu esnada Tecellî'yi ziyarete gelenler onun ilmi ve alternatif tıp alanındaki maharetine hayran kalmışlardır. Bu haber Yarkent Valisi Muhammed Yunuscan Şığavul'a ulaşmıştır. Vali, baba-oğul her ikisine büyük ilgi ve iltifat göstererek makamına davet etmiştir. Görüşme sonunda Valinin ısrarı üzerine Tecellî, Yarkent'deki "Yeşil Medrese"de müderrislik yapmayı kabul etmiştir (Emin, 1998: 10).

Tecellî müderrislik yaptığı dönemde çok sayıda şiirler yazmıştır. Şiirleri Doğu Türkistan'ın hemen her bölgelerine ulaşmış ve birçok âlim ve şairin beğenisini kazanmıştır. O eğitim-öğretimle meşgul olmanın yanında aynı zamanda alternatif tıp alanındaki yüksek mahareti ile birçok hastayı da tedavi etmiştir. Tecellî'nin yüksek bilgi ve mahareti kısa zaman içinde Kaşgar, Hoten, Guma, Karglık, Poskam gibi civar bölgelerde duyulmaya başlayınca, ondan din ve tıp eğitimi almak isteyen çok sayıda öğrenci Yarkent'e akın etmeye başlamıştır. Tecellî'nin gün geçtikçe artan şöhreti ve halkın ona olan teveccühünü kıskanan bir takım hocalar onun arkasından dedikodu yapmaya ve hatta bazıları onun yüzüne karşı çok ağır ithamlarda bulunmaya başlamış, bunun üzerine Tecellî Yarkent'i terk etmeye karar vermiştir (Muhemmedî, 2000: 248-249).

Yarkent'teki Yeşil Medrese'de müderrislik yaptığı dönemlerde Tecellî'nin şöhretini duyan dönemin Doğu Türkistan hâkimi Yakup Bey,[3] Yarkent'e gelmiş ve Yarkent valisi Muhammed Yunuscan Şığavul'dan Tecellî'nin durumu hakkında bilgi almış, onunla yüz yüze görüşmek istemiş ve Valiyi Tecellî'nin yanına göndermiştir. Tecellî'nin sağlık durumunu iyi olmadığını öğrenen Yakup Beg, Tecellî'yle bizzat görüşüp uzunca sohbet etmiştir. Rivayetlere göre Yakup Bey, Tecellî'ye Doğu Türkistan'ın durumu hakkında bilgi vermiş ve halkı bir araya toplamada yaşadığı sıkıntıları dile getirmiştir. Tecellî de Yakup Bey'e Doğu Türkistan halkının cehalet ve fakirlik içinde olduğunu, iş başındakilerin halkın eğitimine ve fakirlikten kurtulmasına öncelik vermesi gerektiği doğrultusunda telkinlerde bulunmuştur. Tecellî bu arzu ve isteklerini ifade eden Gavsul Azam Abdülkadir Geylani hakkında yazmış olduğu aşağıdaki şirini Yakup Bey'e okumuş ve hediye etmiştir (Rozı,

[1] Doğu Türkistan Müslümanları arasında dini sahada yüksek tahsil görmüş kişilere "*Damolla*", "*Ustaz*", "*Helfet*" ve "*Ahunum*" gibi "*Mevlevî*/Mevlânâ" unvanı da din adamlarının adının son kısmına ilave edilerek kullanılır. "*Mevlevî*/Mevlânâ" unvanı daha çok Hindistan'da tahsil görmüş büyük din adamları için kullanılır.

[2] "Tecellî", Arapça kelime olup, parlayan nur anlamına, "Mucelli" ise yarışlarda birinciliği kazanan anlamına gelmektedir. (Hacı, 1984:1).

[3] Yakup Beg, 1865 – 1877 senelerinde Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurmuş, bu devleti Osmanlı İmparatorluğu'na tabi kılmıştır. Geniş bilgi için bkz. (Buğra, 1987: 459-460).

2003: 73). Yakup Bey de Tecellî'nin düşünceleri ve şiirlerinden çok etkilenmiş ve büyük hürmet göstermiştir.[4]

Örnek:

كل اى دوستوم فكر راحت قيلالم جهان بر نفسدر غنيمت بلالم

Kel (gel) ey dostum, fikri rahat kılalım, Cihan bir nefestir, ganimet bilelim.

---------- ----------

حقايقده كاه اژدرهاتک اورب دم معارفده كاه ارسلان تک يورالم[5]

Hekayikte gâh ejderhadek (ejder gibi) urup dem, Maarifte gâh arslantek (aslan gibi) yürelim (Yürüyelim).

Tecellî, Yarkent'te birkaç yıl eğitim ve tabiplik ile meşgul olduktan sonra Kargalık Nahiyesinin hâkimi ve arkadaşı olan Mutiullah Âlem Ahunum'un[6] ısrarı üzerine kendi memleketi Kargalık'a dönmüştür. Kargalık'ta Tecellî'yi Mutiullah Elem Ahunum ve Raşidin Müftü Hacim[7] başta olmak üzere kalabalık bir ulema heyeti karşılamıştır (Rozı, 2003: 73). Yurdun büyükleri onu Kargalık Nahiyesindeki en büyük medresede eğitim vermesi için o kadar ısrar etmelerine rağmen, Tecellî doğmuş olduğu Zonglang'a yerleşmiştir. O, 4 yıl burada kaldıktan sonra Kargalık'a komşu olan Guma Nahiyesi Kohtam (Kilyang) köyüne yerleşmiştir. Bu köyde 7 sene kaldıktan sonra Kargalık'taki yurt büyüklerinin ısrarı üzerine Kargalık Nahiyesine geri dönmüştür. Muhammed Niyaz Beğim adındaki bir kişi şehre yakın olan Kaska köyündeki evini Tecellî'ye hediye etmiş ve Tecellî de oraya yerleşmiştir. Tecellî hayatının sonuna kadar 25 sene bu evde ikamet etmiştir. Tecellî burada daha çok edebiyat ve tabiplikle meşgul olmuştur. Tecellî, 12 Ramazan 1345/1927 Çarşamba günü akşam saatlerinde veya gecenin ilerleyen bir saatinde 73 yaşında Allah'ın rahmetine kavuşmuş ve evinin yanı başındaki mezarlığa defnedilmiştir (Muhemmedî 2000: 9). Tecellî'nin türbesi günümüze kadar aynı yerde muhafaza edilmiştir (Hacı, 1984: 13).

Tecellî'nin vefat haberini alan arkadaşlarından Şemsiddin Damolla,[8] Tecellî'nin vefatına ithafla ona Arapça mersiye yazmış, mersiyede Tecellî'nin faziletinden, ilminden ve şiir alanındaki yüksek maharetinden bahsetmiş ve Tecellî'nin ölümünü "ilim dünyası için büyük bir kayıp" olarak nitelemiştir. Örnek;

فات المجلى فما ت صديق والادب والغزل والدين والعلي والنسب

(*Tecellî vefat etti, böylece bir dost, edediyat, gazel, din, yüksek mertebe ve nesep de öldü.*)

الشاعر المفلق منطق اوصفهم لرقية المصطفى درت له السحب

(*O, usta şair idi ki, Hz. Mustafa (s.a.v.)'ın yüksek vasıflarını dile getirmişti. Ona (Allah) bulutlardan rahmet yağmuru yağdırsın.!*)

---------- ----------

[4] Tecellî ile Yakup Han Bedevlet arasındaki sohbetler hakkında daha geniş bilgi için bkz. (URL-1)
[5] Bu şiirin tamamı için bkz. (Tecellî, 1981: 1-7).
[6] Mutiulla Elem Ahunum, aslen Doğu Türkistan'ın Turfan ilinden olup, uzun yıl Kargalık'ta vali olarak görev yapmış bilgili birisidir. 1908 yılında Kargalık'ta vefat olmuştur (Hacı, 1984: 8).
[7] Raşidin Müftü Hacim, Kaşgar "Hanlık Medrese"de dini tahsil almış büyük alim olup, 1920 senesinden Milliyetçi Çin (Go Min Dang) 1946 senesinde şehit edene kadar Kargalık'ta müftülük yapmıştır.
[8] Şemsiddin Damolla, 1874 senesinde Doğu Türkistan'ın Artuş ilinde doğmuş ve 1933 senesinde vefan etmiştir. O zamanında Kaşgar'daki "Hanlık Medrese"de uzun yıllar müderrislik yapmıştır. Şemsiddin Damolla'nın aile hukukuna dair Uygur Türkçesiyle yazmış olduğu "Muhim'm-Mâtu'z-Zevceyn" adlı eseri bulunmaktadır (Hacı, 1984: 10).

ما مر مثلك فى الاسلام لاق من اداك بالعلم والعليا ولا ضرب

(*İslam dünyasında senin gibi ilim ve yüksek mertebeye ulaşmış birisi olmamış ve benzeri de olmamıştır.*)

لاسيما فى البديع الادب من ارخ السجاع مالك مثل فيه انت اب

(*Özellikle edebiyatın bedii hususundaki kafiyeli sözlerde tarih kullanmada, senin benzerin yoktur ve sen bu konuda babasın.*)

---------- ----------

رجاعوا ملتينا فيكم نرى حددا وشقوتاه ويا كيداه واه تعب

(maalesef milletin sizden beklediği ümidi boşa gitti, vah şansızlığımız, vah kurulan tuzaklar, vah bizi bekleyen zorluklar.!)

فاليوم يبكيك عين الفضل والادبا والشمس فى رهيب للرزء والسحب[9]

(Bugün fazılların ve ediplerin gözleri sana ağlıyor, güneş ve bulut korku sesleri çıkartıyor.)

1.2. Kişiliği ve İlmi Seviyesi

Tecellî'nin eğitim aldığı medreseler ve bilimsel bakış açısı dikkate alındığında onun çok yönlü ve derin bilgi birikimine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Tecellî'nin Arapça, Farsça, Çağatay Uygur Türkçesiyle ve Urduca yazmış olduğu çok sayıda şiirleri bizim yukarıda tespitimizi doğrular mahiyettedir. Öte yandan onun bu denli derin bilgiye sahip oluşunun arkasında eğitim amaçlı gittiği medreselerdeki hocalarının yüksek kabiliyeti ve medrese müfredatının çok kapsamlı olduğunu göstermektedir. Zamanındaki ünlü âlim ve müderrislere şiir şeklinde mektuplar göndermiştir. Böylece o bir yandan kendi bilgisini ortaya koymaya çalışırken bir yandan da onlara edebiyatı, özellikle de edebiyat ilminin bir alt konusu olan şiiri sevdirmeyi hedeflediğini söyleyebiliriz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla başta Doğu Türkistan olmak üzere Türkistan coğrafyasındaki ünlü alimlere, şairlere ve arkadaşlarına manzum türünde mektuplar yazmış, onlar da Tecellî'ye manzum tarz ile cevap göndermiştir.

Tecellî yaşadığı dönemde Batı Türkistan'da dini ve milli hassasiyet sergileyen yayın hizmeti yürütmekte olan ve Türkistan'ın diğer bölgelerindeki okurlarına ulaşılabilen yayınevlerine şiirlerini göndererek, tüm Türkistan bölgelerinde ün salmıştır. Bir örnek olarak Tecellî "Keke şiir"ni 1910 senesinde Taşkent'te göndermiş ve orada yayımlanan "Beyaz Mehbubu'l-Mehbûb" adlı bir kitapta yayınlanmıştır (Muhemmedî, 2000: 43). Bu şiirlerden birkaç örnek kıta şu şekildedir;

Uygur Türkçesiyle Okunuşu

كو ك كوڭلمه او اوت سالب جا جانمه قى قل وافا

كى كم منكا نى نوش ايرور ني نشينك ايتيب بوافا.

Türkçe Anlamı:

Gönlüme aşk ateşi salıp canıma vefa eyle,

Ey vefasız tabip, senin bana iğne batırman bile bana şerbet içirmen gibidir.

Uygur Türkçesiyle Okunuşu

كو كزلرينك سه هردين كوك كرسه جان هه هستلق،

لل لبينكگه اوفوپ يانه تى تافقوسيدر شفا.

[9] Bu şirin tamamı için bkz. (Hacı, 1986: 56-60).

Türkçe Anlamı:

Gözlerinin sihirlenmesinden canıma hastalık ve zayıflık gelirse,

Yakut gibi dudaklarından öpmek bile canıma yeniden şifa verir.

Tecellî'nin yurt dışında eğitim aldığı dönemlerde çok memleket hasreti çeken ve memleketini ve halkını çok seven vatansever bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki Farsça "Kaşgar'ın Güzelliği" adlı şiirinde Kaşgar'ın güzellikleri ve özelliklerinden bahsederken, Kaşgar'ı sanki "yeryüzünün cenneti" gibi tasvir etmiştir. Örnek;

روان خضر هوا خواه آب كاشغرست خواص آب در تراب كاشغرست

(*Hızır'ın ruhu pürüzsüz Kaşgar'ın suyundandır, Hızır'ın suyunun özellikleri Kaşgar'ın toprağındandır.*)

چرا بروضئه رضوان سرش فرود آيد كه باغ چرخ بدين رنک زآب كاشغرست

(*Çünkü Rıdvan bahçesi onun üstüne yerleşmiştir, ve dünyada böyle renkli bahçe ancak Kaşgar suyundan olur.*)

---------- ----------

نشاط وعيش كوارش معاشرت معجون سخن نواد محبت شراب كاشغرست[10]

(*Coşku, refah ve iyi geçim hem de güzel sohbet iksiri Kaşgar'ın şarabında saklıdır.*)

Diğer taraftan 1895 yıllarında Doğu Türkistanlı ünlü iş adamı ve Doğu Türkistan Ceditçilik hareketinin öncülerinden olan Musabay ailesi tarafından "Habibi'l-Acemî" diye nitelendirilen Karahanlılar Sultanı Satuk Buğrahan'ın Kaşgar ili yakınındaki Artış şehrinde bulunan mezarının restoresi yapılmış ve o mezarın yanına ilaveten "Yeni Medrese" inşa edilmiştir. Bu olay Tecellî'yi çok etkilemiş ve Kaşgar'ı ziyaretinde bu türbeyi de ziyaret etmiş, sevinc ve şükranlarını dile getirerek ebcet rakamıyla ziyaret tarihini yansıtan aşağıdaki şiiri yazmıştır (Muhemmedî, 2000: 20-21).

Örnek Kıta;

المقطوعة المؤرخة لتجديد بناء المزار الفائض الانوار لحبيب العجمى الكائن بموضع آرتوج من مضافات كاشغر

ذالمحل القدسى الكرمى (سنة 1316) روضة الزين الحبيب العجمى (سنة 1316)

قد بناه اصلح التجر الرفيع (سنة 1316) الحسين المنتقى النال الشجيع (سنة 1316)

وبهاء الدين ذوالعرف الجميل (سنة 1316) ولد الشيخ الندى موسى النبيل (سنة 1316)

Anlamı;

"Kaşkar civarındaki Artuş bölgesinde bulunan parlak nurlu "Habibi'l-Acemî" hazretlerinin mezarının yenilenmesi münasebetiyle kale alınmış tarihlendirilmiş parça"

"Keremli mukaddes yerin sahibi, süslenmiş "Habibi'l-Acemî"'nin ravzası, (Yıl 1894)"

"Onu, cesurlukta zirveye ulaşmış seçkin Hüseyin adında yüksek maharetli Salih bir tacir bina etmiştir. (Yıl 1894)"

"Ve Bahauddin ise güzellikle maruf olan kişidir, soylu, cömert Şeyh Musa'nın oğludur. (Yıl 1894"

10 Bu şiirin tamamı için bkz. (Tecellî, 1981: 87-88).

1.3. Eserleri

1.3.1. Müstakil Eserler

1.3.1.1. Berk Tecellî ve Sebk Mucellî (برق تجلي و سبق مجلي)

Berk Tecellî adlı bu eser, Tecellî'nin daha çok eğitim aldığı ülkelerde kaleme aldığı Farsça yanı sıra Uygur'ca şiirler mecmuasıdır. Bu eser zamanındaki âlimlerin teşebbüsü ve Kaşgar'daki ilim sever zengin kişilerinden Bahuddin Ahun'nun Kaşgar'da kurmuş olduğu tek matbaa olan "Matbaa Hurşid"[11] matbaasında 1899 senesinde "Berk Tecellî ve Sebk Mucellî" adı altında bir cilt halinde 1000 adet neşredilmiştir.[12] Elimizde bulunan bu nüsha, hicri 1402/1981 senesi Zilkade/Ağustos ayında Hacı Hamid Mirza Ahmed Beg'in yardımları ile İstanbul Koşak Ofset matbaasında 1000 adet çoğaltılmıştır.[13] Bu eser tüm Türkistan coğrafyasına dağılmış, neticede Tecellî'nin Türkistan coğrafyasında tanınmasına vesile olmuştur. Tecellî'nin eğitim almak maksadıyla gittiği memleketlerdeki hocaları, tanıştığı meslekdaşları ve ya beraber eğitim aldıkları arkadaşlarına cevap mahiyetindeki şiirlerine bakıldığında, bu eserin akabinde birçok Türkistanlı âlimden Tecellî'ye övgü dolu şiirli mektuplar geldiği ve Tecellî'nin de onlara cevap yazdığı anlaşılmaktadır. Bu eser yakın tarihimize kadar Türkistan medreselerinde edebî eser olarak okutulmuştur.[14]

Berk Tecellî adlı bu eser Farsça Hoca Şemsiddin Hafiz Şirazî (1320-1389)'ye kısa övgüyle başlamakta ve 8 mısradan oluşmaktadır. Sonra yine Fars dilinde Peygamber (s.v) hakkındaki kaside ile devam etmekte ve bu bölüm 17 mısradan oluşmaktadır. Bunu Hulefâ-î Raşidin'in menkıbeleri anlatılan 327 mısradan oluşan bir grup Farsça şiir takip etmektedir. Bunun yanı sıra çok sayıda İslam'ın ahlak – faziletinden ve Müslümanlar içine yerleşmiş kötü alışkanlıkları tenkid eden şiirler de bulunmaktadır. Eserin sonlarında Tecellî'nin memleketi Kaşgar'ı öven şiiri bulunmaktadır. Bu şiirde Kaşgar'ın coğrafik özellikleri, halkın güzel adetleri ve tarihi yerlerini övmektedir.

Sebk Mucellî ise, Berk Tecellî ile aynı tarihte ve bir cilt halinde neşredilmiştir. Sebk Mucelli adı altındaki şiirler çoğunlukla Arapça şiirleri ihtiva etmekle beraber, az da olsa Farsça şiirleri de ihtiva etmektedir. Arap klasiklerinin şiirlerinden örnekleri, Doğu Türkistan ulamasından bazı seçme şiirleri ve kendisinin telif etmiş olduğu bir dizi mısraları kapsamaktadır. Arapça şiirlerin çoğu Peygamberimize hakkındaki kasideler yanı sıra arkadaşları hakkında yazmış olduğu şiirler, Kaşgar'daki ünlü camiler, Hanlık medresesinin inşaatı ve onarımı hakkındaki şiirlerdir. Son bölümlerinde farsça şiirler de bulunmaktadır.

Tecellîn'nin bu eseri, 1900. Yıllardan itibaren başta Kaşgar Hanlık Medrese başta olmak üzere Türkistan medreselerinde[15] Arap ve Fars edebiyatı dersliği olarak okutulmuştur (Emin 1998: 10).

1.3.1.2. Divân-ı Arabî (ديوان عربي)

Bu eser, Tecellî'nin Berk Tecellî, Sebk Mucellî adlı şiirler mecmuası neşredildikten sonra ömrünün sonuna kadar yazmış olduğu tüm Arapça şiirlerin toplandığı bir şiirler mecmuasıdır. Tecellî, hayatının sonuna doğru, kendisinin kaleme aldığı ve arkadaşlarından gelen el yazma şiirleri bir araya toplamış, bu eselerin zayi olmaması için

[11] Bu matbaa, Musabayup, ailesi tarafından 1980 yılında yurt dışından getirilerek, dönemin önde gelen alimlerinden Tecellî ve Kutluk Hacı Şevkî'ye teslim etmiştir (Muhemmedî, 2000: 262).
[12] Bu ifade "Berk Tecellî" adlı eserin kapağında dile getirilmiştir. Ayrıca bkz. (Muhemmedî, 2000: 256-257).
[13] Bu ifade elimizdeki nüshasında dile getirilmiştir.
[14] Kemine Kargalik'ta Hocam Abdulhakim Mahsum Hacı'dan medrese eğitimi alırken, bu eser medresede okutuluyor ve talebelere ezberletiliyordu.
[15] Ben de 1986 senesinde bu eseri şairi yakından tanıyan üstadım Abdulhakım Mahsum Hacı'nın (1925 – 1993) Kargalık ilçesinde 1980 – 1990 yılları arasında açmış olduğu medresesinde ders almak suretiyle okuma şerefine nail olmuştum.

eseleri en sevdiği talebelerinden Abdulcelil Damolla Hacı (1896-1934)'ya teslim etmiş ve bunu muhafaza ederek neşretmesini söylemiştir. Abdulcelil Damolla Hacı da üstadının isteği üzerine tüm Arapça şiirleri "Divân Arabî" adlı bir kitaba istinsah etmiş, ama neşretmeye muvaffak olamamıştır. Abdulcelil Damolla Hacı'nın oğlu Abdulhakim Mahsum Hacı, bu ve benzeri eserleri Komünist Çin'in Doğu Türkistan işgali sırasında ahıra gömerek muhafaza etmiş ve Mao'un ölümünden sonra "*Tecellî Mücelli*" adı altında ancak bir kısmını neşredebilmiştir. Eserin aslı hala muhafaza edilmektedir.

"Divân Arabî" adlı bu eser Gazel, Kaside, Rubaî ve kısa Parça şiirlerden oluşmakta olup, birinci bölüm Peygamber Aleyhissealam'a methiyelerden oluşmaktadır. İkinci bölüm ise hikmet dolu nasihatler, alim ve edebiyatçılara ithaf edilerek kaleme aldığı şiirler daha çok tenkidi şiirler ve mersiyeleri içermektedir (Hacı, 1984: 13).

1.3.1.3. Tuhfetu'l-Berreyn (تحفة البرين)

Bu eser, Tecellî'nin Sultan II. Abdülhamit Han'a ithaf olarak kaleme aldığı şiirler mecmuasıdır. Bu eseri Tecellî Sultan II. Abdülhamit Han'a göndermiştir. Eserdeki II. Abdülhamit Han'a ithaf olarak yazdığı şiir Arapçadır. Diğer şiirlerin tamamı ise Farsçadır. Eser Sultan II. Abdülhamit Han'ı öven kaside ile başlamaktadır. Diğer şiirlerde ise bir kısmı Tecellî'nin hayatını, bir kısmı Hz. Peygambere mehdiye ve bir kısmı ise kendi dönemindeki üst tabaka kişilerin içindeki bulundukları göremezlik ve kibir gibi kötü illetleri tenkit ve içinde bulunduğu ortamın zorluğundan şikâyet mahiyetindeki şiirler oluşturmaktadır (Hacı, 1984: 14).

1.3.1.4. Mecmûatu'l-Kesâid. (مجموعة القصائد)

Arapça yazmış olduğu şiirler mecmuasıdır. Bu eserin bazı el yazma nüshalarının bulunduğu bahsedilmiş olsa da (Hacı, 1984: 14), nerde olduğu veya basılıp basılmadığı konusunda bilgi verilmemiştir.

1.3.1.5. Sebder Nâme (سبدر نامة)

Uygur Türkçesi ve Fars dillerinde yazılmış şiirler mecmuası olup, eserde İslam ve Türk tarihinde ün salmış nice kahramanların hayat hikâyelerinin anlatıldığı ve övüldüğü şiirler manzumasından oluştuğu bilinmektedir. Ne elim bir hadisedir ki, Komünist Çin lideri Mao tarafından gerçekleştirilen "Büyük Atılım" ve "Kültür Devrimi" kampanyaları sırasında Doğu Türkistan'da 10 binlerce eser ateşe verilmiş, bu eserin aslı nüshası da kayıp olmuştur (Hacı, 1984: 14).

1.3.1.6. Tilsim-î Işk (تلسيم عشق)

Fars dilindeki bu eser, aşk şiirleri, aşkla ilgili güzel sözleri ve gazelleri içermektedir. Bu eserin aslı nüshası kayıp olmuştur (Hacı, 1984: 15).

1.3.1.7. Kur'an Kerim Uygurca Tercümesi

Tecellî, Abdulkadir Damolla (1862-1924), Şemsidin Damolla (1874-1933), Hüseyin Bay ve Bahavudin Bay'ların talebi üzerine Kur'ân- Kerim'i tercüme etmeye başlamış, fakat o bu çalışmayı tamamlayamamıştır. Bu tefsirin birkaç cüzünü Şemsidin Damolla muhafaza etmiş, vefatından sonra da bu nüshaları onun ailesi muhafaza etmiştir (Hacı, 1984: 15). Maalesef Bu eser zamanımıza kader ulaştığına dair herhangi bilgi bulunmaktadır. Çin'in Doğu Türkistan'da İslamî sahaya uyguladığı baskıcı tutumundan dolayı "Kültür Devrimi" zamanında yok dilmiş olma ihtimali büyüktür.

1.3.1.8. Tecdîd-î Keşşaf

Bu eser Tecellî tarafından Zamehşerî (1075-1143)'nin Tefsırı olan "Keşşaf" üzerinde kaleme aldığı tefsir alanındaki eseridir. Adından da anlaşılacağı üzere Tecellî, Keşşaf'ı yenilemiş ve daha doğrusu söz konusu eseri daha anlaşılır hale getirmiştir. Rivayetlere

göre zamanındaki bazı ulema Keşşaf tefsirini anlamada zorlanmış ve Tecellî'yi hoca tutarak ders almaya başlamıştır. Bu esnada diğer alimler de Tecellî'nin Keşşaf Tefsir dersi verdiğini duyunca Tecellî'ye gelmiş ve Tecellî'den bu eseri anlaşır şekilde yeniden tasnif etmesini rica etmişlerdir. Tecellî de bu rica üzerine "Tecdîd-î Keşşaf"ı kaleme almıştır (Emin, 1998: 10).

Tecellî'nin bunlardan başka "*Tecellî Nüshaları*", "*Murakkî Kelime-î Şerif*" ve "*Temmeti'l-Hevâşî İzleti'l-Gevvas*" gibi eserlerinin bulunduğu bilinmektedir (Emin, 1998: 20).

1.4. Tecelli Hakkında Kaleme Alınmış Bazı Uygurca Eserler

1.4.1. Tecellî-Mucellî

Abdulhakim Mahsum Hacı (1925-1993)[16] tarafından neşre hazırlanmış olan bu eser, Kaşgar Uygur Neşriyatı tarafından 1984 senesinde 77 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu eserde Abdulhakim Mahsum Haci, babası Abdulcelil Mahsum Hacı tarafından muhafaza edilen Tecellî'ye ait Uygurca, Arapça ve Farsça şiirlerin bir kısmına yer vermiştir. Uygur Türkçesine çevirmiştir. Mahsum Hacı bu şiirleri neşre hazırlarken Arapça ve Farsça şiirleri Uygur alfabesiyle okunuşu ve altına Uygurca anlamını beraber göstermiştir. Bu eserde yine Tecellî'nin hayatı ve Tecellî ile çağdaş olan birkaç ulemanın hayatı hakkında bilgi sunulmakta ve Tecellî'nin eserleri ve el yazma nüshaları hakkında genel bilgi verilmektedir. Ayrıca Mahsum Hacı bu eserde, kendisinde Tecellî'ye ait çok sayıda eser ve el yazmaların olduğunu, zaman müsait olmadığından dolayı neşredemediğini beyan etmektedir (Hacı, 1984: 1-11).

1.4.2. Tecellî Şiirlerinden

Muhtar Mahmut Muhemmedî tarafından neşre hazırlanmış olan bu eser, 2000 senesinde Pekin Milletler Neşriyatı tarafından neşredilmiştir. 199 sayfadan oluşan bu eserde Tecellî'nin hayatı ve Tecellî'ye ait olan çok sayıda şiir yer almaktadır. Eserin içinde yer alan şiirlerin bir kısmı Abdulhekim Mahsum Hacı'nın eserindeki şiirlerin aynısıdır. Onun haricinde Tecellî'ye ait olup neşredilmeyen Uygurca ve Farsça şiirler ve onların şimdiki Uygurca anlamı birlikte verilmektedir.

1.4.3. Uygur Âlimi Tecellî

Bu eser de Muhtar Mamut Muhemmedî tarafından neşre hazırlanmıştır. Yazar bu eserinde kendi makaleleri ve başka yazarların değişik dergilerde Tecellî hakkından yayınlanmış olduğu makaleleri toplamıştır. Bu eser Xinjiang (Doğu Türkistan) Güzel Sanat – Foto Süret Neşriyatı tarafından 2011 senesinde 419 sayfa olarak yayınlanmıştır. Yazar esrin ön kısmıda başta eski Doğu Türkistan Valisi Tömür DEVAMET'in imzalı teşvik yazısı olmak üzere birçok üst düzey yetkililerin Tecellî araştırmalarını destekleyen yazıları ek olarak sunmuştur. Yazar yanı sıra eserine Tecellî'ye ait fotoğraflar, Tecellî ailesinin yaşadığı evlerin ve Tecellî'nin hayatta kullandıkları eşyaların fotoğrafları, türbesi ve Tecellî'nin torunlarının fotoğrafını da vermiştir.

1.4.4. Tecellî

Batur Rozî tarafından "Tarihî Şahsiyetler Hakkında Hikâyeler Serisi" olarak ele alınan silsilenin 5. serisi olarak hazırlanan bu eser, Tarihî Roman niteliğindedir. 122 sayfadan oluşan bu eser, 2003 senesinde Xinjiang (Doğu Türkistan) Halk Neşriyatı tarafından neşredilmiştir. Romanda Tecellî'nin hayatı detaylı olarak anlatılmaktadır.

[16] Abdulhekim Mahsum Hacı hakkında genel bilgi için bkz. (Buğda, 2010: 4-8).

1.5. Tecelli'nin Eserlerinin Özellikleri

Tecellî yazmış olduğu şiirleri Uygurca, Arapça ve Farsça olarak kaleme almıştır. O eserlerinde genel olarak tarihî kronolojiyle sırayı takip etmiş ve süreci edebî bir dille tasvir etmiştir. Bu üslup Uygurca, Arap ve Farsça yazdığı bazı şiirlerinde görülmektedir. Arapça kaleme aldığı şiirlerde genel olarak önce Allah'a övgüler, sonra peygamberimiz ve sahabeler hakkındaki kasidelere yer verilmiştir. Daha sonra da arkadaşlarına veya malum bir olay hakkında yazmış olduğu şiirlere yer verilmiştir. Arapça şiirlerinde sık sık ebcet rakamıyla tarihi belirtmiştir. Mesela Kaşgar'ın Artış şehrinde medfun olan Karahanlılar Sultanı Satuk Buğrahan'ın türbesinin yenilenmesi hakkındaki şiirinin her bir mısrasında ebcet rakamıyla yapım tarihini vermiştir. Yine Arapça şiirlerinde (Hamr) şarabı övmüş, akabinde tasavvuf ilmindeki Allah aşkında sarhoş olmayı dile getirmiştir.

Farsça şiirlerinde Arapçada da olduğu gibi genelde önce Allah'a övgüyle başlayıp sonra peygamberimiz ve sahabeler hakkındaki kasidelere yer vermiştir. Bununla birlikte arkadaşlarına veya malum bir olay hakkında yazmış olduğu şiirlere yer vermiştir. Kaleme aldığı Farsça şiirler Arapçaya nazaran daha çoğunluğu oluşturmaktadır. Farsça şiirler içinde kendi çağdaşı olan büyük âlim, edip ve arkadaşları hakkında yazmış oldukları, bununla birlikte ahlak vurgusu veya birer kötülüğü tenkit mahiyetinde çok sayıda kısa şiirlere de yer verilmiştir. Yine bu şiirler içinde Doğu Türkistan'ın medrese ve camilerini, hayırsever kişileri ve Kaşgar'ı övdüğü şiirler de bulunmaktadır. Farsça yazmış olduğu şiirler içinde kişinin vefatı veya medrese ve camilerin inşaat ve tamirat ile ilgili ise daha çok şiirde ebcet hesabi ile yılı belirttiği gözükmektedir. Farsça şiirlerinde özellikle Hulefâ-i Raşidin'in menkıbelerinden uzunca bahsetmektedir.

Tecellî'nin Uygurca yazmış olduğu şiirleri içinde Abdulkadir Geylanî hakkındaki şiirinde, Abdulkadir Geylanî'yi övgüyle bahsetmektedir. Nefsi dünyevi arzulardan kurtarmanın yollarını, iyilik, marifet, ilim ve irfandan geçtiğini dile getirmektedir. Tecellî'nin Abdulkadir Geylanî hakkındaki yazdıklarına bakıldığında onun Tasavvuf'a intisap ettiği anlaşılmaktadır. Tecellî'nin dostu Nazar Bek Ahun'na hediye olarak Uygurca kaleme almış olduğu "Siyah - Beyaz" adlı diğer bir şirinde ise, siyah ve beyaz renginden yola çıkarak, kendi yaşadığı dönemin zülüm ve karanlılarının arkasından gelecek olan hürlük, adalet ve bağımsızlığın Aydınlılığını beyaz renk ifadesiyle felsefî bir üslupta dile getirmektedir. Diğer taraftan her beyazın mutlak iyi olmadığı gibi her siyahın da kötü mana taşımadığını, ilahi hakikatin de siyah renk hat içinde tecelli ederek dünyayı aydınlattığını dile getirmektedir. 61 mısradan oluşun bu siyah – beyaz adlı şiirinde Uygur Türkçesinin de tıpkı Arapça ve Farsçada olduğu gibi söz ifade konusunda ne kadar gelişmiş ve zengin bir dil olduğu ispat etmeye çalıştığı gözükmektedir.

Tecelli ayrıca Abdulkadir Geylanî hakkındaki yazmış olduğu Uygurca şiirinde, "edelim, bilelim" gibi mısralarda "ım, im" eki kullandığı görülmektedir ki, zamanımız Uygur Türk lehçesinde "ım, im" ekinin kullanıldığına dair bilgi sahibi değilim. Örnek;

اگر اولسه منظور پیرمغا ند ویروب جان ودل بر پیاله الالم

اولوب فارغ البال اندیشه لردن ایچوب اول میئ فیض حقله دولالم

"Eğer pirime nazar söz konusu ise, can-i gönülden bir kadeh alalım,"

"Kalbimizi tüm endişelerden fariğ ederek, meyi içerek hak feyziyle dolalım."

Bu üslup Tecellî'nin İstanbul'da uzun süre kaldığı ve İstanbul Türkçesini de iyi bildiğini göstermektedir.

1.6. Tecelli'nin Eserlerinin Yazma Nüshaları Ve Özel Eşyalarının Korunması

Muhtar Mahmut Muhammedî'nin belirttiğine göre, Tecellî'ye ait birçok özel eşya Doğu Türkistan'ın Yarkent şehrinde bulunan "Yarkent Medeniyet Yurtu"nda muhafaza

edilmektedir. Bunların içinde, *Berk Tecellî* ve *Sebk Mucelli*, *Divân Arabî*, *Tuhfetu'l-Berreyn*, *Mecmûatu'l-Kesâid* gibi eserlerin el yazımı nüshaları ile arkadaşlarına yazmış olduğu 280 civarında şiir şeklindeki Uygurca, Arapça, Parsça ve Çince el yazmaları bulunmaktadır. Bunlardan başka hayatta kullanmış olduğu sarığı, siyah kutusu ve hastalar için kullandığı tıp cihazları da "Yarkent Medeniyet Yurtu"nda sergilenmektedir (Muhemmedî, 2000: 20).

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı imparatorluğunun müttefikleriyle birlikte yenilip dünya sahnesinden çekilmesiyle bıraktığı coğrafyada onlarca ulus devlet ortaya çıkmıştır. Bu muhteşem devlet yaşadığı yaklaşık 600 küsur yıl içinde dünyadaki İslam toplulukları ve kan kardeşi olan Türk dünyası ile aralarında hem ticari-kültür alışverişi hem de dini ve insani dayanışma halinde olmuştur. 20. asrın ilk çeyreğinden itibaren iki kutuplu dünyanın çekişmeci sonucu aralarında bir gönül bağı olan İslam toplulukları çeşitli ideolojik kutuplaşmalarla meşgul edildikleri için birbirlerinin sorunlarından hem uzak kalmışlar hem de geçen elli yıllık süre içinde iletişim kuramamışlardır. Dolayısıyla Anadolu'nun eli-ayağı, gözü-gönlü olan kardeş topluluklar kendi içlerinde yetiştirdikleri yazar, bilim adamı ve düşünürlerinden habersiz kalmışlardır. Sovyetlerin 1991'de dağılmasından sonra soğuk savaş sona erip kitle iletişim araçları yaygınlaşınca İslam toplumları ve Türk dünyası halkları arasındaki hasretlik duygusu yerini tanışma, kaynaşma, kültürel ve ticari ilişkilere bırakmıştır. Diğer taraftan Türkiye Devletinin Osmanlı bakiyesi olan Türk-İslam toplumları aralarındaki bağı güçlendirmeye yönelik gerçekleştirdikleri kültür ve eğitim antlaşmalarıyla öğrenci ve öğretim sahası gelişim göstermiş, bu coğrafyalardaki ortak değerler akademik alanda araştırma konusu olmuştur.

Türkistan coğrafyasında yetişen âlimlerin, ediplerin, eserlerinin ve bu coğrafyada oluşan kültür ve medeniyet miraslarının araştırılması ve zamanımız insanlarına ulaştırılması çok önemlidir. Çünkü bu gibi çalışmalar İstanbul'dan Kaşgar'a kadar olan geniş coğrafyada Müslüman Türk halklarının kendi aralarındaki tarihi bağlarını yeniden birleşmesine büyük katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda Türk dünyasında yetişmiş ilim insanlarının araştırılıp, yeni nesil öğrencilere akademik alanda tanıtılması yakınlığı daha da pekiştirecektir.

Doğu Türkistan'da yetişmiş Tecellî gibi büyük âlimlerin tahsil için gittiği ilim merkezlerine baktığımızda, Kaşgar, Buhara, Delhi, İsfahan, Kahire, Kabil ve İstanbul öne çıkmaktadır. Tarih boyca bu bölgeler ilim ve kültür merkezleri olmuştur. Kaşgar'da yazılan Türkçe bir eser, Buhara ve İstanbul'da rahatlıkla bulunup okunabiliyordu, İstanbul'da yazılan Türkçe bir eser de aynı şekilde Türkistan coğrafyasında rahatlıkla okunabiliniyor ve anlaşılıyordu. Tecellî'nin arkadaşlarıyla yazıştığı şiir şeklindeki mektuplarına baktığımızda da, bu bölgelerdeki ilim adamlarının bir birleriyle ne kadar irtibatlı olduğu ve aynı duyguyla hareket ettiği gözükmektedir.

Bu yazımızın Tecellî'nin hayatı ve eserlerinin değişik yönleriyle araştırılarak ilim ve kültürel yönünden Türkiye ve Türkistan coğrafyasının daha da yakınlaşması ve iki halkın tarihi misyon içinde hareket etmesine vesile olacağını vurgulamaktayız. Diğer taraftan bu yazımız Tecellî'nin ve diğer âlim ve edebiyatçılarının eserlerinin değişik açıdan inceleyecek olan araştırmacalar için ilham olacaktır.

Kaynakça

AZEM, Mir. (1988). *Uygur Maarif Tarihindeki Sönmez Yıldızlar.* Urumçi: Xinjiang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.

BUĞDA, Alimcan. (2010). "Doğu Türkistan Maarif Hareketinin Önderi Abdulhekim Mahsum Haci". *Gökbayrak Dergisi,* S. 97.

BUĞRA, Muhammed Emin. (1987). *Doğu Türkistan Tarihi*. Ankara: Ofset Reprodüksiyon Matbaacılık.

EMİN, Gülcemal Muhammet. (1998). "Tecellî ve Onun Şiiri İcadiyetleri Hakkında". *Xinjiang Üversitesi İlmî Dergisi, S.* 3.

HACI, Abdulhahakim Mahsum. (1984). *Tecellî Mucellî*. Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.

MUHEMMEDÎ, Muhtar Mamut. (2000). *Tecellî Şiirlerinden*. Pekin: Milletler Neşriyatı.

OSMAN, Gayretcan. (2011). *Uygur Klasik Edebiyat Tarihi*. Xinjiang: Xinjiang Üversitesi Neşriyatı.

ROZİ, Batur. (2003). *Tecellî*. Xinjiang: Xinjiang Halk Neşriyatı.

SARAY, Mehmet. (1998). *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Araştırma Merkezi.

TECELLÎ, Hüseyinhan Ekber b. Kutbuddin Şah. (1981). *Berk Tecellî –Sebki Mücellî.* İstanbul: Koşak Ofset.

İnternet Kaynakları

*URL-1: http://attirgul.blogbus.com/logs/39312557.html. (Erişim: 19.02.2016)

*URL-2:http://uyghur.co.uk/wiki/index.php?title=Quran_kerimning_uyghurchigha_ terjime _qilinishi_heqqide_qisqiche_esletme. (Erişim: 13.02.2016)